

VÁLASZ HALMOS KÁROLYNAK

Halmos Károly bírálatát három, úgy rémlik, egyre bővülő változatban olvastam. Megtisztelő, hogy ennyi szellemi energiát szánt dolgozatomra. Ha ehhez még hozzávesszük Inzelt Annamária *Buksz*-beli kritikáját és Gajáry Istvánnak a *Terügazdasági Fórum*ban megjelent ismertetését, hovatovább az a veszély fenyeget, hogy a bírálatok terjedelme meghaladja a könyvecskéét. Számomra mindmegannyi komoly szellemi kihívás, s természetesen Halmos Károly megjegyzéseit sem gondolom „kötekedő” vagy „mellébeszélő” jellegűeknek.

Írásomban úgy akartam a magyar történeti gazdasági elit társadalmi összetételét nyomon kísérni, hogy megállapításaimat – a téma nemzetközi szakirodalmában elterjedt eljárással összevethető – kvantitatív elemzés eredményeire alapozhassam. Ezeket az eredményeket aztán a publicisztikából, interjúkból, levelezésekből, memoárokból, sírfeliratokból és más szöveges forrásokból eredő információk értelmezésével kívántam ellenőrizni. A gazdasági elitbe tartozónak gondoltam mindazokat, akik a kulcsfontosságú gazdasági reprodukciós folyamatokban döntési kompetenciával bírnak. Retrospektív vizsgálatok esetében azonban a döntési kompetencia közvetlenül nem rekonstruálható, csak különböző eljárásokkal közelíthető. Ilyen a könyvemben alkalmazott reputációs mintával való közelítés is. Ennek kétségtelen előnye, hogy a forrásként alkalmazott életrajzi lexikonok koncentrált és jól standarizálható információkat tartalmaznak, s így az adatok összegyűjtése nem vesz hónapokat vagy éveket igénybe. Hátránya ugyanakkor, hogy kiszolgáltat a szerkesztők szempontjainak, s ha nyolc–tíz forrás közt válogathatunk is, hamarosan rá kell jönnünk, hogy ezek nemritkán tisztázatlan szempontok szerint készültek, s egymás hibáit görgetik tovább. A *Magyar Életrajzi Lexikon*, szemben sok elődjével, viszonylag alkalmas mintavételi bázisnak tűnt. Nem mondom, hogy jobb forrást elképzelni sem tudnék. Így például egy majdani *Magyar Gazdasági Vezetők Életrajzi Lexikona* bizonyára sokkal jobb kiindulópont lenne. Ez azonban egyelőre még várat magára. A döntési kompetenciát az intézményi pozíciókkal is meg lehet ragadni, de az ilyen minta adatbázisának összeállítása lényegesen nehezebb, néha aránytalanul nehéz feladat. A két világháború közötti időszak gazdasági elitjére vonatkozóan magam is végeztem ilyen vizsgálatot. Azok a tanulmányok, amelyeket bírálóm másutt olvashattak, s e könyvből hiányolnak, ezen a másik felvételen alapulnak. A két vizsgálat eredményei a származási és képzettségi adatok tekintetében erősítik egymást, de más időtávot fognak át és eltérő mélységűek.

Egyik vizsgálatban sem volt célom a szakmai vagy a tágabb közvéleményben élő, a gazdasági elitre vonatkozó sztereotípiák módszeres bírálata. Azonban érthető okokból nem is kívántam e megállapításokat eleve tényként elfogadni. Inkább hipotézisként kezeltem őket, jóllehet inkább latens hipotézis-

ként, hogy ne nehezítsék a kifejtést, mert végtére is nem vitairatot kívántam írni. De néha igazán meghökkentett, mennyire eltér az adatokból kirajzolódó kép attól, ami „közismert”, amit a gazdasági elit kapcsán mindenki tudni vélt.

Igaz, a könyv kevéssé foglalkozik a kettős struktúra, a zsidó gazdasági hatalom vagy az ötven család tételével, s így kevesebb vitát is kavart, mint cikkeim. Van, akihez a hipotézistesztelő, rejtvényfejtő módszer, van akihez a leíró-tipizáló módszer áll közel. Könyvem első, nagyobbik része inkább az utóbbi eljárást követi. Bírálóimnak láthatóan kevesebb is volt a gondja ezzel a fejezettel. Egy korhely poétától egyenesen azt a kétes értékű dicséretet kaptam, hogy könyvemnek ezt a részét szereti, mert ebben nincs egy szál cifra szociológiai gondolat sem, csak történetek vannak. Ami persze így nem igaz, hiszen szociológiai érvényességű gondolatok akadnak ebben a fejezetben is, noha nagyobb részt nem tőlem származnak, hanem azoktól, akikről írok. Amit ebben a részben érzékeltetni akartam, az a gazdasági szerepek és magatartásmin-ták kiépülési folyamata.

A reformkorban aktív előfutárok generációját még a gazdasági szerepek nagyfokú összefonódása jellemezte. Ez a jelenség egyrészt az arisztokrata föld-birtokos-gyáralapító-gazdaságpolitikus, másrészt a kereskedő-szállítmányozó-pénzkölcsönző típusában ragadható meg. Mellettük megjelent a gyakorlati készségekkel rendelkező iparos vállalkozó is, akinek karriermintáját esetenként a patrónus–kliens viszony alapozta meg. A profitorientált, kalkulatív magatartás mellett, különösen az első két típust nagyfokú közéleti aktivitás jellemezte, a vállalkozás többüknél még nem vált egész életre szóló foglalatosságá vagy hivatássá.

A múlt század utolsó harmadától az első világháborúig aktív alapítók generációját már a gazdasági szerepek differenciálódása és specifikálódása jellemezte. Tevékenységük nyomán kiépült a bankrendszer és a funkcionálisan tagolt nagyvállalatok rendszere, a századfordulóra megteremtődtek a munkaadói érdekvédelmi testületek intézményei. Ennek következtében fő tevékenységében jellegzetesen elkülönült a bankár, a gyáros, a kereskedő és a gazdaságpolitikus alakja. A vállalkozások felvirágzásában ugyanakkor jelentős szerep jutott az állami megrendeléseknek, a magángazdaság elitjének reprezentánsai nemesi címeket kaptak. A jelenség mégsem ragadható meg pusztán az új nagypolgárságnak a nemesi társadalomba való integrációs törekvéseként. Inkább olyan adaptációs folyamatról volt szó, amely a tradicionális értékrend és a polgári ethosz sajátos szimbiózisát eredményezte. Ezt példázta Weiss Manfréd esete is, akinek sírfeliratán nemesi címe mellett nem mulasztották el megemlíteni, hogy a Csepel Művek megalkotója volt. Alkalmatlan visszavetítés lenne tehát a vállalkozó fogalmának használata? Úgy érzem, ha felemás, tökéletlen formában is, ezek az emberek közelítették meg leginkább azt a képet, amit Schumpeter a vállalkozóról ebben a korszakban kimunkált.

E ponton, az újnemesség kapcsán valóban lenne vitám Halmos Károllyal, ha ugyanarról beszélnék. Abban egyetértünk, hogy nem a gazdasági elit volt az újnemesség elsődleges rekrutációs bázisa. Én az alapítók generációja kapcsán Gerő József könyvéből, *A királyi könyvekből* vett tíz százalékos reprezentatív minta alapján jutottam erre a következtetésre. E könyv az 1867 és 1918

közötti nemesítések adatait tartalmazza. Halmos Károly ezzel szemben a Habsburg-birodalom utolsó százötven évére vonatkozóan fogalmazza meg állítását, amely szerint a gazdasági foglalkozásúak az udvar szemében a hivatalnokok után következtek, megelőzve az értelmiségieket és a katonatiszteket is. Nem pusztán időbeli eltérésről van azonban szó, hanem arról is, hogy én egy kvantitatív elemzés főbb arányait rögzítem, bírálóm pedig az egyes csoportok udvari presztízséről beszél. Az időtáv és az elemzési síkok különbözősége együttesen magyarázhatja tehát, hogy nálam a katonaság a hivatalnokok után következik – s a földbirtokosokkal együtt e három csoport az újnemesség közel háromnegyedét adja –, a gazdasági elit ezzel szemben egyhatodos, az értelmiség egynyolcados arányt tesz ki. Halmos viszont egyszerre állapítja meg, hogy a katonatisztek az újnemesség messze legnagyobb csoportját adják, s azt is, hogy ugyanakkor az udvarnál „lekezelik” őket. Milyen értelemben? Érdekes lenne ezzel kapcsolatban megismernünk Deák István kutatási eredményeit. Mert bármennyire is paradoxonnak tűnik első pillantásra, egyik állítás sem szükségképpen zárja ki a másikat. Lehetséges, hogy hosszabb távon a katonaság volt a legszámottevőbb csoport, s ugyanakkor nem ennek a csoportnak volt a legnagyobb udvari presztízse a nemesítések szempontjából. A kvantitatív elemzés ezt úgy tudná erősíteni vagy cáfolni, ha összevetnénk az alapsokaságon belüli relatív gyakoriságokat az újnemességben belüli arányokkal, élve azzal a feltevessel, hogy egyik csoportban sincs számottevő ellenállás a nemesi címek elfogadásával szemben. Ha a katonatisztek aránya az újnemesek közt számottevően alacsonyabb, mint a rekrutációs bázison belül, úgy ez alacsonyabb presztízsről utal, annak ellenére, hogy alkotóják akár az egyik legnagyobb újnemes csoportot is. Ilyen elemzés a bírált műben nem volt célszerű. Ismerem Halmos Károlynak a bécsi doktori értekezések másodelemzéséből készített tanulmányát, melyből igen ellentmondásos kép rajzolódik ki, azonban ezt az elemzést ő sem vitte végig. Értelmes célkitűzés lenne pedig, mert segítené pontosítani a homályos megfogalmazásokat. Mint ahogy *A királyi könyvek* teljes körű feldolgozása se volna haszontalan, mert időbeli bontásokat tenné lehetővé. Tesztelhetnénk tehát az olyan – tanulmányában hivatkozott – alternatív hipotéziseket is, hogy a gazdasági elit nemesítési hullámai a gazdasági ciklusokhoz vagy a politikai eseményekhez kötődnek-e inkább.

A két világháború közötti örökösök generációjában kettős tendencia tanúi vagyunk. A menedzseri és értelmiségi szakmák professzionalizációja révén tovább mélyült a gazdasági szerepek differenciálódása. Ugyanakkor a gazdasági elit centrumában elvitathatatlanul éppen azok álltak, akik a nagyvállalatokban, a bankokban, a munkaadói érdekvédelmi testületekben és a törvényhozásban egyaránt szerepet játszottak. A már megszilárdult intézményrendszer feltételei között tehát a vertikális pozícióhalmazódás révén a gazdasági szerepek sajátos, új minőségű integrációja is végbement. Nem vitatom, hogy a családi kapcsolatrendszer fontos eleme maradt a kiválasztódásnak, de megtevesztő leegyszerűsítés lenne a jelenséget a családi kapitalizmus fogalomkörébe utalni. Tudom, bírálóm nem is erre tesz javaslatot, hanem a rokonsági szolidaritási háló jelentőségét hangsúlyozza. Nos, hogy egy példát vegyünk, Chorin Ferenc látogatási naplóiban valóban igen gyakran felbukkannak rokoni

nevek (levelezése pedig méginkább meghitt és intenzív rokoni kapcsolatokról árulkodik). Mellettük azonban ugyancsak gyakran találkozunk a fontos gazdasági pozícióban lévő kliensek nevével, a professzionális hivatali hierarchia képviselőivel, s nemritkán a politikai és az értelmiségi elit reprezentánsaival.

Bírálómmal szemben én azt hangsúlyoznám, hogy a két világháború közötti időszakra maga a szolidaritási háló is túlnőtt a családi kereteken.

Felemás professzionalizációs folyamat körvonalait rekonstruálhatjuk tehát, amelynek során a vagyon vesztett a rekrutációban betöltött szerepből, fontos maradt, de nem volt sem kizárólagos, sem elégséges kiválasztási kritérium. Fontos, mivel a gazdasági elit származását tekintve zárt társadalmi alakulat volt, s a nemzetközi tendenciákhoz hasonlóan a legjelentősebbnek nálunk is a független egzisztenciális háttérrel rendelkezők aránya bizonyult. Nem volt kizárólagos, mivel az előfutárok fele indult gazdasági háttérrel, ezek aránya az alapítók közt kétharmadra emelkedett, majd az örökösök közt 40 százalék alá csökkent, s ezzel párhuzamosan növekedett az értelmiségi családból származók aránya. Megkockáztatnék egy feltevést, amely e vita kapcsán fogalmazódott meg bennem: a jövedelem, az életmód és a képzettség pontosabban körülhatárolja a rekrutációs bázist, mint a vagyon. A vagyon nem volt elégséges kritérium sem, mivel mellette a képzettség, a vezetői készség, a társadalmi pozíció és a társasági kapcsolatok ugyancsak fontos és növekvő súlyú tényezőknek bizonyultak.

Az értelmiségi származásúak, valamint a felsőfokú végzettségűek magas aránya az angolszász és a német mintákkal összevetve a magyar gazdasági elit sajátosságának tekinthető. E jelenséget a megkésett modernizáció paradox vonásaként értelmeztem, a tradicionális és a bürokratikus kiválasztási mechanizmusok egymást erősítő hatásának tudtam be. A jelenséget bírálóm nem vitatja, s a magyarázatnak azt a szálát sem, amely a formális kiválasztási szempontok erősödését a nagy szervezetek kiépülésével hozza összefüggésbe. Magának a fogalmi rendszernek a jogosultságát azonban vitatja, s az általam némi megszorításokkal adaptált modernizációs koncepció helyett inkább világrendszer-szemléletű megközelítést javasol, amely a kontinentális folyamatokra és a regionális sajátosságokra teszi a hangsúlyt. Nem látom be, hogy igaza lenne. A nemzetgazdaságokon és birodalmakon átívelő regionális közelítésmód alkalmas eszköz lehet az egyenlőtlen fejlődés jellemzésére. Az árnyaltabb társadalomtörténeti kérdések megragadásához azonban túlzottan kimunkálatlan a fogalomrendszere. Olyan ez, mintha a kisbalatoni nádas mardárvilágát légi felvételek útján kívánnánk tanulmányozni. A légi felvételek sokat mondanak a geográfiai adottságokról és a meteorológiai viszonyokról, de igen keveset a nádiposzáta szokásairól. Nem véletlen, hogy bírálóm is az angol, a német, a magyar példáról ír. Sőt, azt mondanám, hogy számunkra esetenként az országnál kisebb regionális egységek is alkalmasabb vonatkoztatási keretül szolgálhatnak. Könyvemben hozok példát erre, amikor a budapesti és kolozsvári kereskedelmi akadémiák kibocsátási stratégiáit elemzem. Az egyébként azonos struktúrájú intézmények gyökeresen eltérő társadalmi funkcióval rendelkeztek: az egyik vállalkozókat és szakértelmiségieket, a másik közhivatalnokokat nevelt, akiknek jelentős része helyben vagy a környé-

ken helyezkedett el. Egy további példa Lenka Kalinova kutatásaiból meríthető, aki a cseh és a szlovák tervgazdasági vezetők képzettségi szintjét összehasonlítva jelentős különbséget tapasztalt az utóbbiak javára. A megkésett modernizáció paradoxona? Kontinentális jelenség?

Végezetül van még egy vitakérdés, a *self-made man* probléma értelmezése, amit mindhárom bírálóm érint. Noha a magyar gazdasági elitből szinte teljeséggel hiányoztak a paraszti származásúak, s a munkás származásúak is csupán szórványosan voltak jelen, az elit tagjai közül mégis többen *self-made man*nek tartották magukat. Közbevetőleg, jogosnak érzem mindazon kételyeket, amelyeket bírálóim a parasztság fogalmának alkalmazásával kapcsolatban említenek. Itt a fogalom használata az összehasonlítás során szükségszerű kompromisszum. Valóban jelentős különbségeket fed el országon belül, s méginkább országok között, de ha e különbségeket tudatosítjuk, még mindig használhatóbb kategóriához jutunk, mint az „alsó osztályok” fedőfogalmát alkalmazva. Ebben a vonatkozásban magam is termékenynek találtam Tóth Zoltán kutatásait a foglalkozási nomenklatúra és a társadalmi pozíciók történelmi változásairól. Az elitbe való bejutás szempontjából a *self-made man* ideológia objektív szociológiai terminusok szerint, csakúgy mint másutt, nálunk is mítosznak bizonyult. A jelenség szubjektív magyarázata azonban abban rejlik, hogy a középosztályon belüli társadalmi távolságok is elég nagyok voltak ahhoz, hogy a *self-made man* karrier képzetét keltsek. A vidéki kántortanítók és szabómesterek gyermekei, akik korán elkerültek a szülői háztól és küzdelmek árán teremtettek egzisztenciát, szerencsésebb sorú pályatársaikhoz mérték magukat, s nem azokhoz a tömegekhez, akikkel egyébként sem versenyeztek a munkaerőpiacon. Ez utóbbit tehát inkább a szociológiai interpretáció finomításaként említettem. Mint ahogy azt is itt kell számba venni, hogy a gazdasági elitbe való bejutás nem kizárólagos szempontja a *self-made man* képnek. Valaki teremthet önálló egzisztenciát és csinos vagyont gyűjthet, anélkül is, hogy a gazdasági elithez tartozna. Ha kellőképpen tömeges jelenségről van szó, úgy ez éppannyira tápot adhat a *self-made man* ideológiának, mint egy-egy látványos „*from rags to riches*” pálya. Sőt, objektív szociológiai kritériumok szerint valamelyest indokoltabban.